

УДК 929:930(477.53)В.Жук

ПРАБОЛГАРСЬКЕ МИНУЛЕ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ У РОЗВІДКАХ ВІРИ ЖУК (1928 – 2008)

У статті досліджується роль вченої-історикині Віри Жук (1928-2008) у висвітленні українсько-болгарських відносин. Показано, що історична болгаристика у творчому спадку вченої була різноманітною як тематично, так і хронологічно. Болгаристичні розвідки Віри Жук збігалися з науковими спостереженнями зарубіжних дослідників та сприяли поступу національної болгаристики.

Ключові слова: історик Віра Жук; болгаристика; українсько-болгарські відносини; етногенез; джерела.

Полтавщина дала світові та зростила на своєму ґрунті багато видатних постатей, знаних як в Україні, так і далеко за її межами. Про багатьох з них пам'ятають роками та навіть століттями, а деякі відходять у забуття. У Полтаві та далеко за її межами пам'ятають талановитого історика, глибокого дослідника-краєзнавця, педагога та громадську діячку, кандидата історичних наук, доцента, заслуженого працівника культури України, авторку (самостійно чи у співавторстві) майже 1 000 публікацій [підраховано за: 1, 14; 16, с. 419 – 496] різноманітної тематичної та жанрової спрямованості Віру Никанорівну Жук (1928-2008).

Жук В.Н. на багато питань в історії України мала свою точку зору, була глибоко обізнаною в джерелах, в тому числі і іноземного походження, аналізувала їх і неухильно відстоювала свої погляди, полемізуючи з опонентами.

Жук В.Н. з відзнакою закінчила історико-архівний відділ історичного факультету Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, після чого працювала у Полтавському обласному державному архіві (нині – Державний архів Полтавської області), згодом – в Полтавському державному

педагогічному інституті імені В.Г. Короленка (нині – Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка).

Органічне поєднання досвіду архівіста, викладача, історика-дослідника та невтомного історика-практика, яка активно пропагувала історичне знання, дало свої плідні результати у болгаристичних розвідках.

Історія Болгарії на різних етапах її історичного розвитку знайшла відображення у науковому доробку вченої. Маючи широкий науковий виднокіл та різноманітні інтереси, впродовж майже півстоліття Жук В.Н. значу увагу приділяла дослідженню маловідомих сторінок життя болгарської діаспори, українсько-болгарських взаємин крізь призму регіональних студій Центральної України, зокрема Полтавщини. У цьому полягає головна відмінна риса її розвідок на тлі історичної болгаристики в Україні.

Наприкінці 1960-х рр. у числі перших українських дослідників вона звернулася до вивчення регіональних факторів та впливу руху споріднених регіонів у міждержавних відносинах СРСР та Народної Республіки Болгарія. На той час це була майже невідома сторінка історії. Зазначеній темі присвячувалася праця, написана у співавторстві із Кушнір М.С. «На Шипці народжена» [11]. Жук В.Н. підготувала передмову та перші три розділи, які охоплювали період від 1970-х рр. ХХ ст. до 1945 р. до завершення Другої світової війни. Авторки зверталися до чисельного кола широких історичних джерел семи вітчизняних архівів, які використовувалися вперше, та оприлюднили маловідомі широкому загалу факти з минулого двосторонніх контактів, а саме – щодо участі української громадськості у суспільному русі підтримки визвольної боротьби болгарського народу проти Османської імперії у ХІХ ст., долі болгарської політичної еміграції на Полтавщині у 1920-х рр., зв'язків Полтавської області та Великотирновського округу Народної Республіки Болгарія у 1960-х – 1970-х рр. Зокрема, згадується, що саме уродженець Полтавської губернії, випускник Полтавського кадетського корпусу, генерал-майор М.О. Домонтович під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. був призначений комендантом м. Велико-Тирново [11, с.27].

Жук В.Н. розглядає 1870-ті рр. початком безперервної традиції історичних контактів Полтавщини з Болгарією.

Заслуговує на увагу окремий розділ, де викладена історія легендарної комуни ім. Благоева, заснованої болгарськими політемігрантами, які рятувалися від жахів політичного терору в себе на батьківщині після повалення режиму Болгарського народного землеробського союзу та повстання у вересні 1923 р. Знедолені болгари намагалися знайти притулок у першій в світі «державі робочих та селян», де на середину 1920-х рр. вже мешкало понад 110 тис. нащадків болгарських переселенців минулих років (за виключенням Молдавії, значна частина якої знаходилась тоді під юрисдикцією Румунії) [19, с.125]. Зважаючи на певну територіальну близькість України до їх батьківщини, наявність відносно розвиненої інфраструктури, здатної забезпечити робочі місця та рідної діаспори, певної мережі навчальних закладів, що давала можливість підтримувати культурний рівень, політемігранти осідали саме там [15, с.134 –135]. Знедолені зустрічали почуття щирої підтримки з боку звичайних українців, які ще жили натхненням комуністичної перспективи. Звісно, це не мали нічого спільного з політичними розрахунками ані радянського політичного керівництва, ані керівництва Комінтерну. Адже організація комуни співпала у часі з першою спробою радянської влади на початку 20-х рр. зламати одноосібний селянський уклад. Болгарська сільськогосподарська комуна була задумана як зразкове господарство, прообраз майбутніх взаємин на селі. Тому їй приділяли значну увагу центральні і місцеві органи влади, громадські організації. Її неодноразово відвідували інструктори Центрального Комітету (ЦК) МОДР СРСР і УСРР, члени Закордонного бюро ЦК Болгарської комуністичної партії Г. Димитров, В. Коларов, а також з благоевцями зустрівся голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г.І.Петровський. У масштабах всієї країни здійснювалася популяризація комуни, тому значна допомога надходила з усіх куточків країни. Комунарам перераховували кошти і ділилися своєю продукцією підприємства Полтави, Харкова, Кам'янця-Подільського та інших міст, а також офіційні її

шефи – Сільськогосподарський інститут у Полтаві, Полтавська центральна поліклініка, Московський інтернаціональний клуб [15, с. 155].

Велика матеріальна підтримка, обробка землі потужними як на той час технічними засобами, дотримання агротехніки, дали комунарам змогу не тільки вистояти (на відміну від більшості комун, що розпалися під тиском непу), але й досягти позитивних результатів. Це зробило її привабливою для селян навколишніх сіл, які писали заяви з проханням прийняти їх до комуні. У такий спосіб також зростали людські та матеріальні ресурси господарства. Разом співпрацювали люди різних націй. Комуна жила життям радянського суспільства, витримала політичні репресії, план хлібозаготівель 1932-1933 рр.

Крім суто економічних завдань комуна вирішувала й соціокультурні. Впродовж перших років побутові умови були складними. Але комунари своєю наполегливою працею змогли їх поліпшити. Згодом комуна мала бібліотеку, кіноустановку, два клуби, де працювали 9 гуртків, дитячі ясла [11, с. 67]. Благоевці налагодили дружні відносини з місцевими селянами, допомагали організувати гуртки з ліквідації неписьменності, безкоштовно обробляти землю бідноті, постачали поросят. Безсумнівно, комунари робили свій внесок у розвиток краю доби соціалістичної модернізації. Той факт, що їх добросовісна праця, як і праця радянських громадян, використовувалася політичним режимом під гаслами побудови світлого майбутнього заради нереальної соціальної мети, не може зменшити її історичної цінності. В лавах такого роду об'єднань виховувалося люди, які сповідували високі моральні цінності й у подальшому винесли на своїх плечах усі тяготи війни з фашизмом. З лав комуні вийшли майбутні учасники Руху Опору в Болгарії.

Історія комуні неодноразово раніше привертала увагу вітчизняної історіографії. У радянський період вона розглядалася у якості класичного зразку пролетарського інтернаціоналізму в дії та невід'ємної частини процесу соціалістичної модернізації [4; 5; 18], в якій активну участь брали болгарські політемігранти. Проте Жук В.Н. першою з'ясувала дату її заснування 14 травня 1924 р. у селі Парасковіївка (потім – Куликівка, нині – Коломацьке

Полтавського району), імена фундаторів, процес її утворення, довела, що спочатку це була комуна, згодом – артіль, у той час як деякі дослідники вважали її радгоспом. Дослідниця вбачала в ній не тільки приклад переваг організації великотоварного виробництва, але й наголошувала на її соціокультурних функціях. На сторінках книги «На Шипці народжена» й в інших публікаціях чимало уваги дослідниця приділила долі окремих комунарів, у тому числі тих, хто став жертвою політичних репресій радянського режиму у 30-ті рр. ХХ ст. Йдеться про Цвятко Радойнова, Героя Радянського Союзу, Димитара Забутанського [10; 9].

Дослідження комуни ім. Благоева викликало інтерес у Болгарії: нащадки комунарів запросили Жук В.Н. у країну для більш глибокого вивчення її історії [17, арк.11]. Це допомогло вченій суттєво доповнити зміст другого видання книги.

Попри те, що книга Жук В.Н. та Кушнір М.С. [11] має чіткий відбиток радянської історіографічної традиції та деякі висновки, викладені у ній, на тлі сучасного знання виглядають дещо архаїчно. Однак багатий фактичний матеріал, викладений на її сторінках, безсумнівно, буде при нагоді при аналізі усього комплексу українсько-болгарських відносин.

Логічним продовженням вивчення сюжетів з історії Болгарії, болгарської діаспори в Україні, двосторонніх болгарсько-українських контактів став захист дослідницею в 1977 р. в Інституті історії АН УРСР кандидатської дисертації на тему «Громадськість України у російсько-болгарських відносинах 60-х – 70-х рр. ХІХ ст.» (науковий керівник – доктор історичних наук П.С. Сохань). Спираючись на багатий фактичний матеріал, широку та різноманітну джерельну базу, документи 16 вітчизняних та 3 болгарських архівів, вона переконливо довела, що українсько-болгарські контакти виявилися одним із найважливіших чинників усього комплексу російсько-болгарських контактів. Один із чинників їх розвитку – наявність у південноукраїнських та центрально-українських землях чисельної болгарської діаспори. Було з'ясовано, що саме українські етнічні землі виявилися однією з головних баз формування російських армій,

які воювали на Балканах. Загалом дисертація, публікації, дотичні темі її дисертаційного дослідження на підґрунті соціології марксизму продовжували та розвивали традиції, закладені радянською історіографією, та кореспондувалися з науковими спостереженнями болгарських учених.

Жук В.Н. багато уваги приділяла дослідженню давньої історії України. Давня історія рідного краю, як і взагалі України давноминулих часів, до останнього часу залишається недостатньо висвітленою. Як правило, її починали із висвітлення життя слов'янських племен, із часу заснування Київської Русі. Із поля зору науки фактично випадав досить довгий і багатий історичний період наших земель, що передував утворенню Давньоруської держави. Не висвітлювалася належним чином роль багатьох різномовних племен, етносів, які залишили той чи інший слід на нашій землі і брали участь в історичному процесі формування українського народу, у процесі українського державотворення. Вчена писала: «Кожен народ існує в історичному часі, в той чи інший історичний період, формується на певній території, може змінити межі території свого розповсюдження і на певному етапі може зникнути, «розчинитися» в інших етносах» [17, с. 7].

В останнє десятиліття Жук В.Н. чимало уваги приділяла перебуванню сучасних українських територій у складі Великої і Чорної Булгарії, історичній долі етносів, які проживали на цих землях. Її спостереження узагальнено на сторінках нарисів з історії України та Полтавщини VII ст. до н.е. – XVI н.е. «Із сивої давнини», що витримавши три перевидання перетворилися на бібліографічну рідкість [7]. Авторка дослідила перебування українських земель, у тому числі й території сучасної Полтавщини, у глибоку давнину в складі Великої Скіфії, Сарматії, під владою готів, гуннів, Аварського каганату, у складі Великої та Чорної Булгарії, веде мову про роль скіфів, сарматсько-аланських племен, протоболгар, торків (огузів), печенігів, половців, угрів (мадяр) та інших етносів у процесі формування української народності, про взаємозв'язки багатьох із них між собою. Окремі сторінки дослідження присвячено перебуванню наших земель під ігом Золотої Орди та в складі

Литовсько-Руської держави – Великого князівства Литовського. Нариси присвячено питанням про час заснування та перші згадки про Кия і Київ, вік Кременчука тощо. Детально досліджено питання про вік Полтави, про перші згадки про неї у писаних історичних джерелах.

Жук В.Н. у роботі «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н.е. – XIV ст. н.е.» на підставі аналізу багатьох історичних джерел ряд трактовок, міркувань висловила вперше. Дослідниця проаналізувала процес формування української народності, дослідила походження і діяльність Кия, Щека, Хорива і Либідь; розкрила родовід слов'янських першопросвітителів Кирила і Мефодія; проаналізувала алфавіт протоболгар; показала історію тризуба; походження шапки Мономаха. Віра Жук дослідила причини і процес появи українського козацтва, появу «оселедців» на їхніх головах та назву «хохол».

Звертання до історії створеної праболгарами кочової імперії є надзвичайно актуальними з огляду на тенденції у світовій науці щодо оцінки імперій як неминучого фактору розвитку на шляху до історичного формування цивілізації взагалі [2, С.102-106].

Історія праболгар доби їх гегемонії на теренах сучасної України висвітлювалась на підґрунті болгарської літописної традиції та її порівняльного аналізу із змістом «Повісті минулих літ». Велику роль зіграла співпраця з відомим істориком із м. Казані (Татарстан) Фаргатом Габдул-Хамітовічем Нурутдіновим. Завдяки зусиллям цього дослідника збереглися та були введені у науковий обіг унікальні пам'ятки – поема вченого, державного діяча, митця, просвітника IX ст. уродженця м. Башту (сучасний Київ) Микаіля Шамсі Башту [6] «Поема про доньку Шана», звід давньобулгарських літописів «Джагфар Тарихи», карачаєво-булгарських літописів «Нариман тарихи, що проливають світло не тільки на «білі плями» етногенезу сучасного слов'янського болгарського етносу, але й на історії України, Полтавщини раннього середньовіччя. Болгарські літописи офіційно визнані не всіма

сучасними істориками. Їх намагаються заперечувати та критикувати. Проте, з іншого боку, чимало дослідників їх використовують [3].

Останньою працею Жук В.Н. стала «Новий погляд на історію Полтавщині й України (За давньобулгарськими літописами)» (співавтор – Ф.Г.-Х. Нурутдінов) [19]. Це посібник джерельного характеру – частково збережене переведення невеликої частини одного з давньобулгарських історичних джерел – зведення північно-нобулгарських (карачаєво-булгарських) літописів «Наріман таріхи» («Історія Нарімана») Даїша Караджая. Саме у цьому історичному джерелі сконцентровано багатий матеріал про українські землі.

Жук В.Н. звернула увагу на те, що відомості, які містяться у цих джерелах, у дорадянську добу та пізніше по крупицях вишукували окремі вчені у матеріалах арабських, візантійських, перських, китайських авторів [8, с.9 –10]. Дослідниця обґрунтовує тезу про достатній ступінь вірогідності зазначених вище історичних джерел у справі реконструкції минувшини.

Завдяки опрацюванню зводу давньобулгарських літописів «Джагфар тарихы» («Історія Джагфара») Жук В.Н. вдалося висунути гіпотезу про походження слов'янських першопросвітителів братів Кирила і Мефодія. Вона з'ясувала, що вони були синами дядька хана Кубрата Органа . Брати ще задовго до прийняття християнства створили давньослов'янський алфавіт – давню глаголицю, яка спершу на Русі йменувалася кирилицею. Кирило і Мефодій зробили багато для всього слов'янського світу, а їхні родові корені та їхніх далеких предків у давнину перепліталися з Полтавщиною.

Сферою наукових зацікавлень Жук В.Н. була історія гербів Полтави. Цій темі вона присвятила наукову статтю, де ґрунтовно проаналізувала різні герби міста протягом історичного часу – роду князів Глинських, Байбуз, герб, пожалований місту гетьманом Б.Хмельницьким [6, с. 3].

Після тривалих наукових пошуків, Жук В.Н. дійшла до висновку, що природні особливості і роль Балтавара як літньої резиденції хана Великої Булгарії Кубрата після боїв знайшли своє відображення у гербі Полтави, який затвердив Б.Хмельницький і яким місто користувалося до початку ХІХ ст. Він

мав таке зображення: на блакитному полі щита зображено золотий лук із натягнутою стрілою, спрямованою до землі, а з чотирьох боків навколо – шестигранні зірки. Блакитне поле щита символізує ясне мирне небо, стріла, спрямована до землі – кінець війни, мир, спокій. Деякі дослідники вважають, що шестигранні зірки означають чотири сторони світу. Віра Никанорівна вважала, що шестигранник – це два трикутники, накладені один на одного, символізують союз, мир, злагоду, чотири шестигранники, вірогідно, символізують ранньофеодальне державне багатоплемінне об'єднання. Адже Велика Булгарія складалася з чотирьох племінних об'єднань – болгар, аланорусів, слов'ян та угрів. Цей герб і був найдавнішим гербом Полтави.

Таким чином, історична болгаристика у творчому спадку Віри Жук була різноманітною як тематично, так і хронологічно. Апеляція до широкого кола історичних джерел, їх ретельний аналіз, досконала робота з фактом, широкий науковий виднокіл були типовими для її розвідок. Опосередковано це сприяло руйнації кон'юктурних нашарувань та неадекватних уявлень стосовно не тільки історії Болгарії, болгарської діаспори в Україні у вітчизняному її варіанті, але і національної історії дослов'янського періоду. Аналіз наукового спадку історикіні спростовує тезу про провінційний характер славістики поза межами традиційних її центрів.

Внесок історикіні Жук В.Н. у збереження історичної пам'яті українців є значним і цінним. Любов до історії, минулого і сучасного українського народу, поєднувалося з ґрунтовним осмисленням джерел, неупередженим поглядом на багато дискусійних проблем у регіональних дослідженнях, історії України та світовій історії. Жук В.Н. успішно поєднувала науково-дослідницьку, архівну, просвітницьку, методичну і педагогічну діяльність. Вчена виховала цілу плеяду талановитих учителів, науковців та дослідників історії України та Полтавщини.

Список використаних джерел і літератури:

1. Балканистика в Украинской ССР. Библиографический указатель. 1917 – 1980. Составители : Д. Димчеса-Вирченва, Т.А. Бабалбушевич, М.В. Кирсенко. К.: Наукова думка, 1983. 240 с.

2. Башлер Ж. Нарис загальної історії. Пер. з фр. Є.Т.Марічев. К. : Ніка-Центр, 2005. 392 с.
3. Бегунов Ю.К. История Руси. Т1. С древнейших времен до Олега. СПб: Политехника, 2007, 602с.; Набиев Р. Древните българи – основатели на Киев. Историческо бъдеще. София. 2012.№1-2. С.106-115; Львова З. К вопросу об исторической интерпетации Побрещепинского комплекса Болгарский ежегодник. Редкол.: Алексеев Ю.Н. (гл. ред) и др. К.: Київський славістичний університет, 1994. Т.5. С.37-48.
4. Дихан М.Д. Българи-полытемигранти и социалистического строителство на СССР 91925 – 1928). Летопис на дружбата. Т.1. София, 1969. С.75 – 95.
5. Дихан М.Д. Болгари-політемігранти в соціалістичному будівництві на Україні в 1924-1929 рр. Київ: Видавництво КДУ, 1973. 275 с.
6. Гарустович Г.Н. История одной личности (Жизнеописание Микаила Башту). Проблемы востоковедения. Уфа. 2006. №4 (46). С.63 – 69) <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-odnoy-lichnosti-zhizneopisanie-mikailya-bashtu> Дата звернення 24.10.2021
7. Жук В.Н. Из сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини VII ст. до н.е. – XVI н.е. Видання 3-е, уточ і допов. Полтава : АСМІ, 2005. 384с.
8. Жук В.Н., Нурутдінов Ф.Г.Новий погляд на історію Полтавщини і України. (За двньобулгарськими літописами). Полтава: АСМІ, 2008.156 с.
9. Жук В.Н. Син комуни. Ленінським шляхом. Полтава. 3,6, 13, 15, 17, 20, 22 жовтня.
- 10.Жук В.Н. Цвятко Радойнов. Зоря Полтавщини. Полтава. 1986. 22 лютого.
- 11.Жук В.Н., Кушнір М.С. На Шипці народжена Харків: Прапор, 1975. 119 с.
- 12.Жук В.Н. Формування української народності та її мови. Вісті. Полтава, 1999. 10 грудня.
- 13.Жук В.Н. Якими були герби Полтави. Полтавська думка-2000. 2001. 29 червня-5 липня; 6-12 липня.
- 14.Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук. Укладачі: М.А. Федорова, Г.А. Дідусенко, О.П. Перепьолкіна, Т.П. Пустовіт, О.І. Голік. Полтава: АСМІ, 2018. 71с.
- 15.Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини. 1918-1939. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 224 с.
- 16.Петренко І.М. Історик Віра Жук (1928 – 2008): життя, віддане науці. К.: МЛЕНІУМ. 2017. 512 с.
- 17.Поточний архів Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Папка «Особиста справа Жук В.Н.».
- 18.Решетніков Л.П. З історії сільськогосподарської комуни ім. Д.Благоева // Вісн. Харківськ. ун-ту. Сер. історії КІРС. 1970 №6. С. 49 – 53.

19. Станчев М.Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Т.1. (1711 –2006). Статистический сборник. София: Академ. Изд-во им. проф. Марина Дринова, 2009. 618 с.

Nataliya Samoylenko, Iryna Petrenko

**THE PREBULGARIAN PAST OF UKRAINIAN NATIONAL HISTORY IN
THE SCIENTIFIC WORKS VIRA ZHUK**

The article examines the role of scientist-historian Vira Zhuk (1928-2008) in the coverage of Ukrainian-Bulgarian relations. It is shown that historical Bulgarian literature in the creative legacy of the scientist was diverse both thematically and chronologically. Vira Zhuk's Bulgarian studies coincided with the scientific observations of foreign researchers and contributed to the progress of national Bulgarian studies.

Keywords: *historian Vira Zhuk; Bulgarian studies; Ukrainian-Bulgarian relations; ethnogenesis; sources.*